

Egy bácskai ügyvéd utazásai a „Keleti ég alatt”

GYURIS ISTVÁN VIKTOR

Bevezető

Jelen tanulmány tárgya egy bácskai ügyvéd 19. század végi keleti úti beszámolója.¹ Vértesi Károly korának sokoldalú egyénisége, széles tevékenységi köre alapján nehéz lenne egyetlen kategóriába sorolni. Identitása rendkívül összetett, ezért munkásságának értelmezése több szempont alapján is lehetséges. Vizsgálták már személyét az utazó, a polgári szellemiségű szónok, és a Bács-Bodrog vármegyei függetlenségi kultuszban betöltött szerepe alapján is.² Ha azonban egyszerűsíteni kívánunk, felfoghatjuk úgy, hogy a polgári középosztály egy tipikus tagja, aki a modernizációban gyökerező európai önkép ismert toposzait jeleníti meg. Jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőség mélyebb vizsgálatra, ezért meg kell elégednünk csupán ennek a kérdésnek a körüljárásával: hogyan befolyásolták az utazó szemléletét az otthonról hozott prekoncepciói?

Az útikönyvekről

Az írójukról

Vértesi Károly bácskai köz- és váltóügyvéd, elhivatott '48-as hazafias szónok, világutazó polgár és író. Bejárta Európát, Észak-Afrikát és Észak-Amerikát. Találkozott Rudolf trónörökösrel, Tisza Kálmán miniszterelnökkel, Kossuth Lajossal, XIII. Leó pápával és Theodore Roosevelttel amerikai elnökkel.³

Zomborban született 1843. október 22-én. Német származású, apja Virter Ferenc, Zombor város főjegyzője, anyja nemesmiliticsi Czintula Fáni.⁴ Elemi iskoláit helyben, a gimnáziumot Baján és Pécsen végezte. Már tanulmányai során megmutatkozott sokrétű érdeklődése: Kalocsán három éven át teológiát hallgatott, a latin mellett olasz, francia és dalmát nyelveket tanult. Budapesten kitüntetéssel vehette át jogi diplomáját. Rövid ideig házi tanító és nevelő volt előkelő családoknál, ezután szülővárosában ügyvédként helyezkedett el, továbbá számos városi tisztséget is betöltött.⁵

Több társulat és egyesület vezetőségi tagja, sokszor ő maga az alapító. Ezekon keresztül támogatta a helyi ipart, művészeteket, oktatást. Aktív politikai

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² Lásd: GLÄSSER 2010, 68–75, GLÄSSER 2013, 151–164.

³ HERMANN 1911, 6–7, 18.

⁴ A családról írt, lásd: KOTHENCZ 2009, 31–35.

⁵ HERMANN 1911, 5.

közszereplő, publicista, szónok, szoborállítások kezdeményezője.⁶ Első nagyobb útja az 1873-as bécsi világkiállításához vezetett, ezután évente rendszeresen utazott.⁷ Vértesi számos általános és szaklapban jelentetett meg különböző témájú írásokat, emellett 16 önálló kötetet írt, melyből 12 útikönyv.⁸ 1917. február 22-én 83 éves korában hunyt el Budapesten.⁹

Az egyes kötetekről

Vértesi Károly 1887 szeptemberében indult keleti utazására, melynek főbb állomásai Egyiptom, Palesztina és Konstantinápoly voltak. Ezekről eredetileg tárcákban számolt be, melyeket később három díszkötetbe gyűjtve is megjelentetett. Az Egyiptomi útrajról szóló könyvet 1898-ban adták ki Budapesten, ennek ikerkötetete az 1900-as palesztinai útirajz, mindkettő „*Keleti ég alatt*” főcímmel jelent meg, egységes kivitelben a Franklin Társulatnál. A borítókon szereplő azonos szerkezetű képek Góró Lajos munkái (1. kép).

1. kép: A „Keleti ég alatt” főcímmel megjelent kötetek

Forrás: A szerző felvétele

⁶ HERMANN 1911, 2–5, 27–28.

⁷ HERMANN 1911, 6.

⁸ KALAPIS 1987, 292.

⁹ KALAPIS 1987, 205.

Vértesi írói karrierét a negyedik útikönyve, az egyiptomi indította el.¹⁰ Országos hírnévre tett szert a pozitív sajtóvisszhangnak köszönhetően, továbbá a neve külföldön is ismertté vált, hiszen a párizsi „*La Presse Internationale*” is beszámolt a könyvéről. Ennek terjedelme 25 negyedrév ív, 202 oldal, 60 illusztráció (rajzok, metszetek, fotóreprodukciók). A könyv bevezetőjeként szereplő verset Dömötör Pál írta, a tartalomjegyzék után pedig a kötetben szereplő idegen kifejezések szótára található. Ezt az újítást épp az Egyiptom kötettel vezette be, ettől fogva minden későbbi útikönyvet rövid szótárral zár.¹¹ A palesztinai útirajz valamivel hosszabb, 33 negyedrév ív, 267 oldal.

A keleti utazás végső állomása Konstantinápoly volt, azonban az erről szóló kötet már nem tartozik szorosan az előbbiekhöz. Ez 1902-ben jelent meg a budapesti Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság gondozásában 308 oldalon, 65 illusztrációval. A könyv a zombori Bitterman Nándor és Fia könyv és nyomdájában készült.¹² A tárcák kedvező fogadtatása és a díszkötetek későbbi kiadása is azt jelzik, hogy korának népszerű művei voltak. A bennük megfogalmazott szemlélettel nagy valószínűség szerint egyetértett a széles olvasóközönség.

Az utazásról

Útvonal és utazás körülményei

Jelen tanulmány az utazás első, egyiptomi szakaszát vizsgálja. Mivel Vértesi számára a Kelet egy sok tekintetben egységes kategória, ezért az ezen területről írt szövegei is számos esetben homogének. A főbb kérdések és a rájuk kapott válaszok az utazás mindhárom szakaszán nagyrészt megegyeznek: Hogyan jelenítette meg az idegenséget az itthon maradottak számára? Milyen narratívumok mentén mutatta be a távoli tájakat és azok népeit? Hogyan tükrözik ezek a szövegek a polgári középosztály európai és formálódó nemzeti önképét? Hogyan állítja szembe a modern, iparosodott Nyugatot a „*mesés*” vagy épp „*elmaradott*” Kelettel?

Mindezek mellett Egyiptom esetében egy további, specifikus kérdést tehetünk fel: Hogyan viszonyult az óegyiptomi múlthoz és örökségének felhasználásához?

Vértesi Károly egy társasutazás keretén belül 114 honfitársával együtt indult útnak. 1887 szeptemberében a Fiumei kikötőben szálltak az Achille fedélzetére Zelinka kapitány vezetésével. Az Achille a modern európai ipar egy vívmánya, egy 1.517 lóerejű és 32 méter hosszúságú csavargőzös, melynek az utazási sebessége óránként 11 tengeri mérföld, vagyis 20 kilométer per óra volt.¹³

Megálltak Korfu és Kréta szigetén, Alexandriában kikötve hosszabb időt töltöttek. Vértesi még a tömeges turizmus megindulása előtt utazott erre a

¹⁰ KALAPIS 1987, 292.

¹¹ HERMANN 1911, 12, 61–62.

¹² HERMANN 1911, 69.

¹³ VÉRTESI 1900, 8.

vidékre, így csupán néhány vasútvonalra támaszkodhatott, szárazföldi utazásra főképp kocsit használt, városon belül némely esetben szamarat. A legtovább Kairóban maradtak, emellett Heliopolist és a környező vidéket is felfedezték.

A Kelet világról alkotott előzetes kép

Mint számos kortársa, Vértesi Károly általános tanulmányai mellett főképp az *Ezeregyéjszaka* meséi alapján ismerte a Közel-Keletet, gyakran idéz is a gyűjteményből, és megerősíti az azokban olvasható toposzokat. Szemléletében meghatározóan jelen van az a keretezés, amely alapján a Keletet egyfajta meseországként mutatja be. Többek között így ír Egyiptomról: „*Tündérmeséket regélnek ott és élnek át az emberek. Tüzes a képzeletük, élénk a vérük, virágos a nyelvük és érzelmes a természetük. Seherezade pazar képzelete szül ilyen dalokat.*”¹⁴ Temérdekszer méltatja a Kelet világát, annak éghajlatát, növényvilágát, történelmét, nevezetességeit és különlegességeit. Utazása motivációját is számos alkalommal megfogalmazza, például úti beszámolója elején: „*Keletre, melynek neve is már annyi bűbájjal van tele, melynek tündérvilága titokszerű varázsfényben állott előttem, vonzottak engem már gyermekkorom ábrándjai, ifjúkorom kedvencz tanulmányai: a földrajz és a történelem félig álmodott gondolataim; szóval minden, minden odahúzott engem – oda, abba a gyermeki képzeletemet megragadó csodás világba.*”¹⁵

Az utazás tapasztalatainak összegzésénél pedig ekképp fogalmaz: „*Az »Ezeregy éjszaka« egyik finoman szőtt meséjében Kairóról az van mondva: »A ki Kairó városát nem látta, az még nem látta a világot. Földje arany, a Nil egy csoda, asszonyai varázssok«. Ehez, a képzelődésünket kellemesen hullámmásba ejtő meséhez csak azt az egyet gondolom hozzá, hogy ez a mesebeszéd még sem mese és hogy a fáraók »csodaország« nem frázis. Mert a szép asszony, mindenütt a földnek gyöngye és méz rejlik a csókjában.*”¹⁶

A Kelet „csodaország”-ként való keretezése egyfajta esszencializmus, mely a nyugati emberek eurocentrikus önképéből táplálkozik. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes megismerni egy példát arról, mennyire megkonstruált a nyugati ember Kelet-képe. Ehhez Benedek Katalin az *Ezeregyéjszaka* fordítástörténetét bemutató tanulmányát veszem alapul.¹⁷ Antoine Galland 1704–1717 között 12 kötetben jelentette meg *Le mille et une Nuits traduits en François* címen az *Ezeregyéjszaka* első európai fordítását. Ez ugyan nem volt teljesnek mondható szöveggyűjtemény, mégis ez a francia változat szolgált számos más nyelvre történő fordítás alapjaként. Azonban Galland nem egyszerű fordító volt, hanem maga is utazó és orientalista kutató. A mesegyűjteményt több különböző forrású töredékes szövegből állította össze, melyek közé egy maronita szír mesemondótól lejegyzett történeteket vegyített. Fordítás helyett inkább

¹⁴ VÉRTESI 1900, 13.

¹⁵ VÉRTESI 1898, 7–8.

¹⁶ VÉRTESI 1898, 109.

¹⁷ BENEDEK 2011.

átdolgozta a szövegeket. A nyugati olvasó ízléséhez igazítva eltávolította a gyakran hosszú versidézetekeket, a túldíszített metaforákat és allegóriákat. Továbbá kivágta a túlzottnak ítélt erőszakosságot és nyílt szexualitást tartalmazó jeleneteket. Helyükre olyan elemeket illesztett, amelyek népszerűek voltak kora európai olvasóközönségének körében. Földrajzi leírások, vallási szertartások, hagyományok, szokások bemutatása, és a keleti életformáról szóló magyarázatok színesítették Galland fordítását. Benedek Katalin megállapítja, hogy „[...] ez az arab-francia mű két világ találkozásának 18. századi ötvözete.”¹⁸ Látunk kell azonban, hogy Galland adaptációja mellett számos, sokkal erősebben átdolgozott változat is készült. Például 1889–1904 között Joseph Madrus egy teljesen idegen források bevonásával, önkényes csonkításokkal, kiegészítésekkel és pornográf elemekkel dúsított verziót adott ki. A nagy érdeklődés és kereslet miatt pedig egyes nyugati írók elkezdtek maguk írni keleties meséket.¹⁹ Innen is láthatjuk, hogy a nyugati ember Keletről alkotott képe mennyire megkonstruált, a tények helyett inkább bizonyos preconcepciókon és percepciókon alapul.

Sokak, így Vértesi is nagy figyelemmel gyűjti az eltéréseket, igyekszik a Kelet és Nyugat közötti különbözőség alapvető okait feltárni. Mindez az orientalizmus és ennek párjaként az occidentalizmus fogalmain keresztül válik megragadhatóvá. Az orientalizmus alatt Edward Said nyomán a többek között a Közel-Kelet világáról és népeiről alkotott sztereotípiákat és a nyugati érdekeknek megfelelő reprezentációját értem.²⁰ Az occidentalizmus ennek párja, melyet James G. Carrier a Nyugat társadalmáról alkotott eltorzított és sztereotipizált képként összegez. Ez ugyanolyan esszencialista alapon jön létre, mint az orientalizmus. Mindkettő az önkép legjellegzetesebben különböző elemeit keresi, melyeket szembeállít a másik kultúrájával.²¹

Ennek ismeretében könnyen megérthető, miért ragadja folytonosan magával az otthonától távol járó utazót a különbözőség érzése.²² Az, hogy Keleten minden más, a Nap is másképp ragyog és a szél is másképp fúj. Ez az idegenség érzés támad Vértesiben már hajójuk lehorgonyzásakor. Megfelelően kiépített kikötő híján a személyi-, kereskedelmi- és hadihajók mind a parttól távol kényszerülnek lehorgonyozni, ahonnan szolgálatkész arab csónakosok viszik tovább őket. Ez az első találkozási élmény elborzasztja: „Érdekes kép volt ez, a világot bolygó nyugatországi idegenek szomjas szemének. Idegenül hatott ránk valóban. Egy tekintetre láhattuk a sötét emberarcznak árnyalatát, az ébenfafeketéig. [...] Boldog volt közöttünk, ki már helyet foglalhatott, bakhiszt (borraalót) békén oszthatott a vadmodorú, hevesen kiáltozó ficzkóknak, esdve-kérve őket, hogy »helyben hagyják«.”²³ Vértesi szavaival gyakran és keményen ostromozza a

¹⁸ BENEDEK 2011, 297.

¹⁹ BENEDEK 2011, 298.

²⁰ SPENCER 2002, 613.

²¹ CARRIER 2002, 608. A témát érdemes Claude Lévi-Strauss bináris oppozíciók kérdésének szemszögéből is vizsgálni, továbbá: ALLPORT 1999, 173–185.

²² Vö. N. KOVÁCS 2007 vö. GREENBLATT 1991; GREENBLATT 1993.

²³ VÉRTESI 1898, 32–34.

helyieket, főképp azokat, akik kéretlen szolgálataikért pénzt követelnek, vagy tolakodó módon koldulnak. Emellett az az általános benyomása a Keleti emberekről, hogy a déli égtáj miatt heves az érzelmviláguk, könnyen válhatnak indulatossá, gyakorta hangosak, tolakodók és piszkosak, nem ismerik a munkát. Sokat foglalkozik magával az iszlám hittel, és az erre visszavezetett fatalizmussal: „*Bizonyos mélaság vesz erőt emberen, asszonyon, fiúgyermeken, leányon. Mintha nem is a földön, hanem a mohamedí égi örömkön járna az eszüik folytonosan. Ez kölcsönöz azután az egész Keletnek is olyan méla kinézést, hogy mélának tünik fel előttünk minden, a galambok, a pálmafa, sőt még a szellő is.*”²⁴

Az utazó szemlélete

Kelet–Nyugat szembeállítás

Vértesi a különbözőség érzete alapján külön kategóriaként kezeli az otthoni és a frissen megismert világot. Ennek egyik jele például, hogy rendre nagy kezdőbetűkkel írja a Kelet és a Nyugat szavakat. Használatából kitűnik, hogy ezek nála egyszerű földrajzi terminusok helyett gyűjtőfogalmak, melyekbe vegyesen halmoz mindenféle elképzelést és benyomást. Ugyanígy Kelet és Nyugat világa mellett beszél még a Keleti és Nyugati emberről. Milyennek látja és láttatja mindezeket? Elsősorban a különbségeket keresi, többnyire bináris oppozíciókban gondolkodik:²⁵ Kelet–Nyugat, elmaradott–modern, eredeti–mesterkélte. A Kelet világát egy rejtélyes, bűbajos vidéknek tartja, ahogy azt a korábbi idézetekből láthattuk. Mindennek azonban megvan az árnyoldala, mely sosem választható el a varázslatosság érzésétől. Például mindenütt a nagy vagyoni különbségekre figyel fel: „*Kelet bűbája, Kelet rothadása, márvány kastélyok fényes termeinek pazarsága, a barlangszerű szobák lakóinak nyomorúsága, csak úgy váltakozik Kairóban is, mint a többi keleti városban.*”²⁶ A nyomor, kosz és betegség láttán megkérdőjelezi a mesés Keletről alkotott korábbi fantáziaképét: „*Mindez természetesen árnyékba borítja bennünk a Kelet szépségéről táplált ideált. Nem minden olyan zománczos a valóságban, mint milyennek a képzelődés alkotta.*”²⁷ Másutt: „*De a külső máz ne fedje el soha előlünk a belső lényezet, ne legyen a tanulmány soha egyoldalú. [...] lássuk a hamisítatlan Keletet, zagyva színeiben, orrüldöző mivoltában is. Árny kíséri a fényt. [...] S valóban: minél nagyobb a fény Kairóban, annál sötétebb az árny Ó-Kairóban. Pazar jólét mellett szomszédos a minden emberi fogalmat meghaladó nyomor, a mely folytonos harcot folytat az étellel.*”²⁸ Vértesi a polgári filantrópia szemszögéből legtöbb esetben igen érzékenyen tekint a szegénység helyzetére, és elítéli azokat, akik a kiszolgáltatottak révén tettek szert a túlzó gazdagságukra.

²⁴ VÉRTESI 1898, 107.

²⁵ Vö. FEJŐS 2000.

²⁶ VÉRTESI 1898, 72.

²⁷ VÉRTESI 1898, 39.

²⁸ VÉRTESI 1898, 158–159.

Szemléletében mégsem csupán a vagyoni egyenlőtlenségből ered az árnyoldal érzete. Valójában a Keletet a Nyugattól távol eső, a modernizációt jelentő ipari átalakulást mellőző, így elmaradott területként ítéli meg. Szerinte teljesen összeegyeztethetetlen a modern iparosodott jelennel az a hagyományos életritmus, amit itt tapasztalt. Világnézetében a polgári középosztály munkaeitikája tükröződik, az egyén számára a munkavégzésen keresztüli kiteljesedést tűzi ki célul. Ennek kapcsán saját polgári jelenének szekuláris haladásgondolatából kiindulva a jövőre vonatkozó víziókat fogalmaz meg: *„Iparkodnak ugyan valamennyien a félhold fényét újból ragyogóvá tenni, vissza vinni az elmúltat, de az iszlámnak elhanyaglott a dicsősége, beállt a végpusztulása, felosztása [...] Összefont karokkal nem lehet már nézni a világot, munkába kell állni mindenkinek.”*²⁹

A fejlődés és elmaradottság, mint korának közgondolkodásában, így Vértesi esetében szintén meghatározó fogalmak. A történelem mozgató erői szerinte az eszmék és a velük harcban álló érzelmek. Tekintettel van arra, hogy a fejlődés nem egy egyenes vonalú haladást jelent: *„Sokra vihetné az emberiség, ha időnként visszaesés nem volna és ha az érzelmek világa le nem nyugózná az eszmék világát. Arábiában világosság volt már akkor, mikor a földön nagyon sok helyen volt még sötétség. [...] az akkori világ legműveltebb emberei voltak az arabok [...] Így változtatta meg Kelet világát az a vallásalapító [...] Előbb tehát az arabok voltak előre és mi voltunk hátra. Most mi vagyunk előre és az arabok vannak hátra.”*³¹

Ki kell emelnem itt a Vértesi által is gyakran használt „fény” metaforát. A Kelet–Nyugat, elmaradott–modern típusú ellentétképzés a sötétség–világosság kettősségében is megjelenik. A „fény” metaforájáról Pertti Anttonen ír a modernitáskritikus, posztmodern teoretikusok szemléletét összegző *Tradition through Modernity* című művében. Eszerint a metafora a reneszánsz alatt jött létre, mikor az európai kereszténység vált a viszonyítás alapjává. Tovább élt a metafora a nevében is fényszimbolikát tükröző felvilágosodás korában, de egészen napjainkig velünk van.³² Hasonló gondolatmenetet követ Jacques LeGoff, a felvilágosodás optimizmusát tárgyalva. Szerinte az a tudományos fejlődés mely Kopernikusz, Kepler, Galileo és Descartes révén veszi kezdetét mind a modern felsőbbrendűségét hirdeti az ősi helyett. Ezzel a fejlődés eszméje válik a történelem mozgatóerejévé, amely a jövő felé fordul.³³ James Ferguson szerint a fejlődés központi gondolat a nyugati kultúrában és filozófiában, továbbá az antropológiában. Ezen a gondolaton alapulnak a 19. században széles körben elterjedt, szociális evolúcióról szóló teóriák.³⁴ Henri J. M. Claessen szerint ezek az elméletek párhuzamosan bontakoztak ki az Európán kívüli kultúrák

²⁹ Vö. BAUMAN 2005, 221–237.

³⁰ VÉRTESI 1898, 113.

³¹ VÉRTESI 1898, 116.

³² ANTTONEN 2005, 29.

³³ LEGOFF 1992, 14.

³⁴ FERGUSON 2002, 234–237.

megismerésével, az egyre növekvő mennyiségű begyűjtött adat kezelésére pedig működőképes megoldásnak tűntek. Az emberiség történelmét unilineáris progresszióban felvázoló nézet alapján egyszerűen el lehetett helyezni a különböző kultúrák egyes termékeit egy idővonalon, sőt, magukat a kultúrákat is időbeli kategóriákba sorolták.³⁵ Ilyen átfogó munka Lewis Henry Morgantól az *Ancient Society*, amely 1877-ben, épp tíz évvel Vértesi keleti utazása előtt jelent meg. Nem csoda tehát, hogy az ipari forradalom lázában égő középosztálybeli polgár szintén a haladás eszméje mentén ítélte meg a számára idegent.

Kelet bűbája, Kelet rothadása

Mind a Kelet varázslatosságáról, mind az elmaradottságáról alkotott kép ugyanannak a keretezésnek az eredménye. Ez a keretezés a modernitáson alapuló európai önképre épül. A modernitás már a klasszikus társadalomelméleti művek szerzőit is foglalkoztatta. Jonathan Spencer szerint Marx, Durkheim, Simmel és Weber munkái mind azon a feltételezésen alapulnak, hogy a modern világ valami radikálisan új korszakot jelent, példátlan a történelemben, és bármilyen összehasonlítás a múlttal csak szembeállítás lehet. Ezt a különböző társadalomtudományok is felhasználták vizsgálati módszerként: tradíció–modernitás, státusz–szerződés, mechanikus–organikus szolidaritás, Gemeinschaft–Gesellschaft. Mikor a modernnek tekintett világ nem más korszakokkal, hanem területekkel kerül összehasonlításra, olyankor a szembeállított másik gyakran a múlthoz sorolódik.³⁶ Ezt láthatjuk Vértesi esetében, aki több ponton is hangoztatja, hogy a modern Nyugatot a jelenhez, míg a Keletet a múlthoz tartozónak tartja. Pertti Anttonen szerint a *modern* kifejezés egy olyan időbeli kategóriát jelöl, amely megkülönbözteti magát minden azt megelőző korszaktól, ezzel önmagában megteremti saját másságát.³⁷ Érdekesebb azonban azt megvizsgálni, miért elválaszthatatlan egymástól a Kelet varázslatosságáról és az elmaradottságáról alkotott kép. Ezt legkönnyebben Pertti Anttonen és Edward Said érvelésén keresztül érthetjük meg. Az európai önkép alapvető alkotóeleme az antik örökség, az ókor időbeli kategóriájával szemben határozta meg önmagát a modern Európa. A nyugati kereszténység kortás ellentétpárként gyakorta helyezte szembe magát az iszlám világgal, melynek befolyását igyekezett ellenőrzése és irányítása alatt tartani. Így végül a vallási, kulturális, modernitásbeli különbözőség elidegenítés révén a Kelet a rejtélyesség, az egzotikum, és a romantika vidékévé vált.³⁸

³⁵ CLAESSEN 2002, 325–327.

³⁶ SPENCER 2002, 569.

³⁷ ANTTONEN 2005, 27.

³⁸ ANTTONEN 2005, 29–30.

Rejtélyesség, varázslatosság

Ez a fajta rejtélyesség érzés egyrészt megerősítést nyer, másrészt megfogalmazhatóvá válik például az arab nők által. Vértesi figyelmét számos alkalommal ragadják meg a számára titokzatos, eltakart arcú nők, a „[...] *lefátyolozott, erősen barna arab szépségek.*”³⁹ Ennél is jobb példa azonban a hárem, mely az orientális irodalmat fogyasztó európai férfi közönség egyik kedvence. Vértesi részben megerősíti, viszont mégis hitelteleníti az ezekről Európában berögzült fantáziaképet:

„[...] *a titokteljes éden, a hárem ajtaján belül lépni, a népszámlálónak sem szabad. Nem bocsátják szemre az igazán szemre valókat. A kíváncsi szem tekintete sem eshetik oda, úgy el van rácsolva ez az érdekes női fogház, mely a Nyugaton lakók képzelmeire izgatóan hat – ok nélkül.*”⁴⁰

A modernizáció lehetséges útja

A modernizációban hívő, pozitivista európai polgárként minden tapasztalt problémára lehetséges megoldást keres, emellett számos kiaknázásra váró potenciált lát a Kelet világában. Úgy tartja, a Nyugati ember civilizációs missziója a Kelet modernizálása. Egyrészt üdvözli, másrészt megdöbbenéssel fogadja azt a fejleményt, ahogy a gőzgép és a távíró könnyen áthidalhatóvá teszi a korábban felfoghatatlan távolságokat. Érdemes lenne a későbbiekben írásait a kibontakozó globalizáció szempontjából is megvizsgálni. Előbb azonban látnunk kell, miket tekint a fejlődést gátló és ezért elvetendő tényezőknél, és miben látja a felemelkedés lehetőségét.

A legalapvetőbb gátló tényezőt magában az iszlám hitben látja. A vallásos fatalizmus, minden pozitív vagy negatív fejlemény felsőbb hatalomtól való várása ellentétben áll a nyugati ember munkaetikájával, mely az önerőből való gyarapodást tartja követendő példának. Ugyanígy állítja szembe a tudományosság és racionalizmus eredményeit a vallási fanatizmussal. Vértesi a Kairói Egyetemen barangolva a következő kijelentést teszi: „[...] *én mindenütt csak a Koránt láttam kézben, a napkeleti tudományok eme összességét, mely a mai tudományok mellett kevés már s inkább lassító, fékező erő munkáját végzi.*”⁴¹

A modern nyugati „*civilizáció*” terjesztésének egyik legfőbb eszközévé és jelképévé a vasút vált az ipari forradalmak korában. Vértesinél is találhatunk erre számos példát: „*Ha a keleti vasutak teljesen kiépülnek, a hömpölygő turisták úgy fognak özönlenni Egyiptomba, mint most Svájc- vagy Olaszországba, [...] mert Keletnek ezt a felséges szép országát nem jellemzi már a változatlanlanság; az utolsó öt évtized alatt többet haladt, mint azelőtt öt századdal.*”⁴² Ugyanitt él ismét a fény szimbolikájával: „*A turisták majd felvilágosítják még jobban*

³⁹ VÉRTESI 1898, 36.

⁴⁰ VÉRTESI 1898, 77–78.

⁴¹ VÉRTESI 1898, 114.

⁴² VÉRTESI 1898, 176.

Egyiptomot; forgalomba hozzák természeti szépségeit, történelmi nevezetességeit, melyek tömegesen kínálkoznak aránylag nem nagy téren.”

A 19. századi európai felfogás szerint a fejlődés egy unilineáris haladási folyamat, mely a hagyományostól eltávolodva a modern felé tart. Ennek gyökerei Webertől származnak, aki a kapitalista társadalmak növekvő racionalitását tartotta szem előtt. Fontos elem továbbá az a társadalmi és kulturális változási folyamat, amely során a hagyományos kultúra egyes elemei a fejlődést gátló tényezőkként kiszelektálásra kerülnek.⁴³ Pertti Anttonen a modernitást szintén az adott kultúrára korábban jellemző életmód, értékrend, társadalmi szerveződés, művészi kifejezési stílusok, a technológia és számos más elem megváltozásában látja.⁴⁴ Ez a folyamat azonban végül kiábrándultságot eredményez a saját kultúra felé, Vértesinél is láthatjuk, hogy az eredetiséget máshol, az elmaradottban keresi.

Eredetiség keresése az elmaradottságban

A modernizáció egyik velejárója a kultúra azon elemeinek elhagyása, amelyek a fejlődést gátló tényezőkként kerülnek beazonosításra.⁴⁵ Ez azonban erős kritikát ébreszt sokakban a saját kultúrájuk felé, szemléletükben az iparosodott Nyugat a mesterkélttség szinonimájává válik, míg az eredetiséget és természetességet máshol kezdik el keresni. Ezt jellemzően Európától távoli vidékeken teszik, vagy olyan rurális közösségekben, melyek szerintük a fejlődés alacsonyabb fokán állnak, tehát amelyeket még kevésbé érintett a modernizáció.⁴⁶ Vértesi Károly a modernizáció lelkes híve, mégis jelen van nála ugyanez a kiábrándultság: „*A kiélt vén Európában nincsenek olyan üde, tarkán élénk képek, mint a milyeneket az örökké mozgó Kelet felmutat.*”⁴⁷

Több szinten is tesz ilyen kritikus megjegyzéseket, elsőként a növényvilágot illetően: „*Ritka fanemek, a déli világ díszbokrai, illatlehelő, ózont léleklő, üdítő növények, s az afrikai flóra legszebb díszpéldányai, (melyeket a mi üvegházainkban csak törpe, satnya példányokban, alantosult alakokban láthatunk) [...].*”⁴⁸ Ugyanúgy az állatok szintjén is: „*Nem hagyhatom külön megemlítés nélkül Afrika legsajátosabb, legkarakterisztikusabb állatát, gazdájának munkatársát, a tevét, melyet a Keleten lakó emberek, kik azt használnak, egészen más szemmel néznek, mint mi, az állatkeretek gyakran satnya példányait.*”⁴⁹ Továbbá: „*A sok macska mellett a nyihogó kurta kutyáknak is megannyi éhes falkája van. [...] De inkább hallgatom én ezeknek az utczabonczoknak az ugatását, mint a nyugati élemedett dámák, aggszűzek ideges*

⁴³ SPENCER 2002, 569 vö. EISENSTANDT 2008.

⁴⁴ ANTONEN 2005, 27–28.

⁴⁵ Vö. EISENSTANDT 2008; FUKUYAMA 1994.

⁴⁶ FERGUSON 2002, 236.

⁴⁷ VÉRTESI 1898, 178.

⁴⁸ VÉRTESI 1898, 97–98.

⁴⁹ VÉRTESI 1898, 149.

dögöcskéinek a köhögését.”⁵⁰ Az eredetiség–mesterkéeltség szembeállítására végül az emberek szintjén is megjelenik Vértesinél, ismét a Keleti nők szépségével kapcsolatban írja a következőket: „Nyúlánkak, akár a fiatal pálmafa, czedrus, kecsesek a nélkül hogy a nyugati nők nyugzó szokásaként fuldoklásig fűznék magukat; [...]”⁵¹

Kairó legszebb utcáit, palotáit járva az utazót ismét hatalmába kerítette az otthonról ismerős mesterkéeltség érzése. Eredetiségre vágyott, ezért felkereste a város szegények által lakott részét. Az erről írt beszámolója rendkívül sértő szavakat használ, egyáltalán nem tükrözik a máshol tanúsított, a szegénység helyzetén javítani kívánó pozitívista ember látásmódját. Kocsisának parancsba adta, hogy: „[...] *hajtson inkább szűk és homályba hanyatló girbe-görbe sikátorokon keresztül. Vak utcákon forduljon meg, silány tömeg, szennybe fullasztott alakok között, hova a szintelen árnyakra, a civilizáció fényes sugarai csak téveteg, bágyadt színben jutnak el; hova alig téved uri fogat [...] hamisítatlan a népelet, mely a jó ízléssel nem szokott ugyan mindig szoros barátságban élni, de mindig érdekes. Vadászva a szokatlant, jártunk a szűk utcákban [...]*”⁵² Ezzel ugyan letért a bevett turistaútvonalakról, mégsem volt ez a kalandja annyira egyedi, mint amennyire szerette volna hinni: „*A tapasztalásra indulók közül sem keresi fel mindenki az alacsony foglalkozást, a közönséges, szürke hétköznapi dolgok nyers világát, a legelső népréteget, csenevész emberanyagot, romzagyaléket.*”⁵³ Vértesi korántsem volt az egyetlen, aki Európától távol és a szegénység körében kereste az eredetiséget. Ezt számos kortársa alapján nevezhetnénk egy szintén bevett, alternatív turistaútnak. Az élmény lezárásaként ugyanitt tesz összegzést az eredetiség érzéséről: „*Kairó legeredetibb keleti színezetét a terv nélkül épített sötét sikátoraiban látjuk.*”

Rokonítás a Kelettel

Vértesi főképp a Kelet és Nyugat közötti eltérésekre koncentrál. Azonban szemléletében mindezek mégsem teljesen különválasztott kategóriák. A bináris oppozíciókban való gondolkodás mellett gyakran állítja párhuzamba az idegent az otthonival. Több ponton juttatja eszébe az egyiptomi táj például a hazai Alföldet: „*Egykedvűen néztük az alkony sűrűdő fátyolában, a szélmalomok kerekeinek lomha emelkedését is. [...] Itt is, ott is csak olyan jelleget kölcsönöznek a rónatájnak, mint a mi magyar Alföldünkön.*”⁵⁴

A Kelet és Nyugat szembeállításában némiképp kivételt képez Vértesinél a magyarság, amelyet gyakran rokonít a helyiekkel a keleti származás miatt: „*Keleti ég alatt született a kereszténység; keleti ég alól jöttek be őseink; [...]*”⁵⁵

⁵⁰ VÉRTESI 1898, 158.

⁵¹ VÉRTESI 1898, 106.

⁵² VÉRTESI 1898, 155.

⁵³ VÉRTESI 1898, 158.

⁵⁴ VÉRTESI 1898, 54–56.

⁵⁵ VÉRTESI 1898, 7.

Az egyiptomi utazást Vértesi és útítársai a gízai Kheopsz-piramis megmászásával zárták, amelynek csúcán közösen elénekelték a Szózatot és a Himnuszt: „*S ekkor, felkelvén lelkünkben az áhitat, a világtörténelem elpusztíthatatlan sarkköveinek a tetején, az égbolt periferiáján, mely megilletődéssel messze kalandozott el a lelkünk a négy folyó és a hármasság hegy felé, s mintha csak egy szív és lélekkel, nemzetünknek, a keleti népek e polgárisult testvérének, dicső jövőjére, a lábaink alatt nyugvó fáraók államalkotó törekvéseit magasan és messze túlszárnyaló missiójára gondoltunk volna, áhitattal elénekeltük a »Szózat«-ot s utána az »Isten áldd meg a magyart«.*”⁵⁶ Ennek legfontosabb mozzanata, amikor a magyarokat a keletiek polgárisodott testvérének nevezi. Így a korábbi kijelentései a Nyugati modernizáció terjesztéséről új kontextust nyer, hiszen ebben a vezető szerepet a magyarságnak szánja. A modernizáció ebben a felfogásban a nyugati modernitás egyes elemeinek átvételét jelenti.⁵⁷ Ez átvezetne minket a gyarmatosítás témakörébe, melynek bizonyos pozitív aspektusait Vértesi támogatónak tartja, viszont ugyanúgy megjelenik nála annak kritikája is.

Kik az ókor méltó örökösei?

Vértesi Károly nemcsak térben alkot ellentétpárokat mint a Kelet–Nyugat, hanem időben is a múlt–jelen szembeállításával. Ebben a felállásban a múlt egy erősen idealizált, az ókori civilizációk nagyságáról alkotott kép, a jelen pedig a mostani ember minden hétköznapi gyarlóságát jelenti.

Még meg sem érkezett Egyiptomba, már Korfu szigetén kikötve ez volt az első benyomása: „*A görög csolnakosok, a Perikles fiaiból helótákká vált utódok, versenyre kelnek egymással a hajó röpülő hidja körül, hogy a kiszállókat prédául ejthessék. Tasso csengő s Homér ékes nyelvének szókeverékével szidják egymást. Nem tehetnek róla, hogy Leonidás hősi napjai elmultanak s ma már annyira anyagi kort élünk.*”⁵⁸ Ebből egyértelműen kitűnik, hogy az újkori görögöket nem tartotta méltónak őseik örökségre. Ugyanezt láthatjuk nála Egyiptom esetében, melyet a világ első civilizációjának tart, ezért is érzi rendkívül fájónak, hogy a területen megtelepült arabok nem foglalkoznak annak ókori történetével: „*[...] míg Egyptom csodaművei bámulatra ragadják a művelt világot, addig az ottlakók jó részének fogalma sincs azokról [...]*”⁵⁹ Arról, hogy a Vértesi által „*művelt világ*”-nak nevezett Európa számára miért bírt különös jelentőséggel Egyiptom, egy művelődéstörténeti kitekintés során kereshetünk választ. Érdeemes azonban még figyelmet szentelni az ókorról alkotott ideák további példáira, mint Héliopolisz obeliszkjé kapcsán: „*A legrégebbi kor tanúját s az egykor híres Heliopolis egyedüli emlékét, mikor elfogódó szemmel láttam, süppedékes pocsótában állott. Tünődtem rajta, miként kerülhetett a lejárt világnak ez a szép*

⁵⁶ VÉRTESI 1898, 187.

⁵⁷ ANTTONEN 2005, 30.

⁵⁸ VÉRTESI 1898, 12.

⁵⁹ VÉRTESI 1898, 121.

emléke, tehát a gyöngy, fojtó búzú pocsolýába, [...]”⁶⁰ továbbá: „Milyen nagyszerű lehetett akkortájt a Napváros, ez a legrégebb kulturváros, mikor még az ókori tudomány fészke volt [...] Egyiptomban élt a világ első művelt népe. Méltóságteljes és rejtélyes műveit négy évezred sem rombolhatta szét. Innét sugárzott ki a bölcsesség, tudomány, művészet és ipar. [...] És mindezekből Heliopolisban nincs már semmi.”⁶¹

A régmúlt ilyen mértékű idealizálása már maguknál az ógörögöknél és a rómaiaknál is megtalálható. A múltat egy aranykorként tartották számon, amelyhez a jelen nem érhet fel. A középkor a múlt nagysága és az eljövendő végítélet közötti félúton határozta meg önmagát. A reneszánsz egyszerre értékelte nagyra a múltat és emellett koncentrálni tudott a jelenre.⁶² Jonathan Friedman szerint az európai identitás az antik görög és latin örökségen alapul, ezt többen egyenesági leszármazásként fogták fel. Ez a koncepció pedig teljesen figyelmen kívül hagyja a Közel-Kelet vagy az iszlám európai művelődésre gyakorolt hatását.⁶³ Egyiptom azonban több szempontból is egyedi pozíciót foglal el. Jan Assmann hívja fel a figyelmet arra, hogy az európaiak Kínához, Indiához vagy Mexikóhoz hasonlóan többször is felfedezték Egyiptomot a maguk számára. Azonban a többnyire teljesen idegen kultúrákkal szemben közös múltja van Izraellel és Görögországgal. Így Egyiptom egyaránt válhat az idegenség és a saját európai múlt részévé.⁶⁴ Az ókori örökség újbóli felfedezései mindig friss lendületet adtak a régmúlt felértékelésének. Ezért figyelhetőek meg a tudományok, művelődés és művészetek területén az antikvítás felé forduló periódusok, mint a klasszicizmus vagy az egyiptománia. Vértesi Károly társadalmi körében is elvártak számított a holt nyelvek és az antik klasszikusok ismerete. Az európai önképben betöltött szerepe, a kontinuitás koncepciója, mind kellő alapot szolgáltatott ahhoz, hogy Vértesi és számos kortársa magát tekintse az ókor méltó örökösének.

Összegzés

Vértesi Károly útleírását értelmezhetjük a modernitáson alapuló európai önkép szemszögéből, mint egy olyan utazó szövegét, aki otthonától ugyan távol került, viszont az otthonról hozott elképzeléseit mindig magával hordozza. Ez egy szükségszerűen leegyszerűsítő olvasat, melyet a későbbiekben Vértesi további munkái és újabb szempontok alapján érdemes lesz tovább bővíteni.

⁶⁰ VÉRTESI 1898, 170–171.

⁶¹ VÉRTESI 1898, 171–172.

⁶² LEGOFF 1992, 11–13.

⁶³ ANTONEN 2005, 29.

⁶⁴ ASSMANN 2003, 24.

Irodalom

- ALLPORT 1999 = Allport, G. W.: *Az előítélet*. (ford. Csepeli Gy.). Budapest : Osiris, 1999.
- ANTTONEN 2005 = Anttonen, P.: *Tradition through Modernity*. Helsinki : Finnish Literature Society, SKS, 2005.
- ASSMANN 2003 = Assmann, J.: *Mózes, az egyiptomi*. (ford. Gulyás A.). Budapest : Osiris Kiadó, 2003.
- BAUMAN 2005 = Bauman, Z.: A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. (ford. Szabó A.) *Replika* 51–52 (2005) 221–237.
- BENEDEK 2011 = Benedek K.: A hitelesség-fogalom alakulástörténete a 19. századi kezdetektől a 20. század elejéig, Benedek Elek világ legszebb meséinek fordítástörténetéig. In: Benedek K. (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál – Benedek Elek Emlékülés*. Budapest : MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2011, 265–312.
- CARRIER 2002 = Carrier, J. G.: Occidentalism. In: Barnard, A. – Spencer, J. (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London–New York : Routledge, 2002, 607–608.
- CLAESSEN 2002 = Claessen, H. J. M.: Evolution and evolutionism. In: Barnard, A. – Spencer, J. (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London–New York : Routledge, 2002, 325–332.
- EISENSTANDT 2008 = Eisenstandt, S.: A modernitás antinómiái. (ford. Gárdos J.) In: Niedermüller P. – Horváth K. – Oblath M. – Zombory M. (szerk.): *Sokféle modernitás*. Budapest : Nyitott Könyv–L'Harmattan, 2008, 121–131.
- FEJŐS 2000 = Fejős Z.: Az idő – képzetek, rítusok, tárgyak. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest : Néprajzi Múzeum, 2000, 7–24.
- FERGUSON 2002 = Ferguson, J.: Development. In: Barnard, A. – Spencer, J. (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London–New York : Routledge, 2002, 234–243.
- FUKUYAMA 1994 = Fukuyama, F.: *A történelem vége és az utolsó ember* (ford. Somogyi P. L.) Budapest : Európa Könyvkiadó, 1994.
- GLÄSSER 2010 = Glässer N.: Az utazó polgár. *Bácsország*. 2010:4 (2010) 68–75.
- GLÄSSER 2013 = Glässer N.: Vértesi Károly beszédeinek margójára. *Híd* LXXVII. évf. 2013:10. sz. (2013) 151–164.
- GREENBLATT 1991 = Greenblatt, S.: *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World*. Chicago : University of Chicago Press, 1991.

- GREENBLATT 1993 = Greenblatt, S. (ed.): *New World Encounters*. [Representations Books 6.] Berkeley : University of California Press, 1993.
- HERMANN 1911 = Hermann A.: *Vértesi Károly élete és munkái*. Vác : Első Váci Sajtó, 1911.
- KALAPIS 1987 = Kalapis Z.: *Régi bácskai és bánáti utazók*. Újvidék : Forum, 1987.
- KOTHENCZ 2009 = Kothencz K.: A Czintula-féle templompad ügye Nemesmilticsen. *Bácsország* 2009:3 (2009) 31–35.
- LEGOFF 1992 = LeGoff, J.: *History and Memory*. (transl. Rendall S. – Claman, E.) New York : Columbia University Press, 1992.
- N. KOVÁCS 2007 = N. Kovács T.: *Helyek, kultúrák, szövegek*. Debrecen : Csokonai Kiadó, 2007.
- SPENCER 2002 = Spencer, J.: Orientalism. In: Barnard, A. – Spencer, J. (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London–New York : Routledge, 2002, 613–614.
- VÉRTESI 1898 = Vértesi K.: *Keleti ég alatt – Egyiptomban*. Budapest : Franklin-Társulat, 1898.
- VÉRTESI 1900 = Vértesi K.: *Keleti ég alatt – Palesztinában*. Budapest : Franklin-Társulat, 1900.

The travels of an attorney from Bácska „Under the eastern skies”

ISTVÁN VIKTOR GYURIS

Károly Vértesi (1843–1917) was a middle-class citizen of the Austro-Hungarian Monarchy, whose worldview was grounded in Western modernity. He became a well-known literary figure after publishing his reports in press about his eastern travel (Egypt, Palestine, Constantinople) in 1887. His trip reports reflect more so the modern European self-image, than the witnessed realities. Vértesi framed the “East” as both a mysterious land full of wonder, but also a place of extreme darkness and backwardness. As a devotee of the industrial revolution Vértesi often entertained the thought of a civilizing mission modernizing the East. His travelogue is a detailed account of many topics from the late 19th century: the differences of the modern and the traditional world, orientalist framings of the East, the usage of the ancient Egyptian heritage.